

O'RTA OSIYODA MOZAIKA SAN'ATI PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI.

Saliyeva Gulirux Juramurot qizi

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti
San'at asarlari va me'moriy yodgorliklarni ta'mirlash mutaxassisligi
1-kurs magistranti

10.5281/zenodo.10406429

Аннотация. O'rta Osiyoda mozaika san'ati paydo bo'lishi va rivojlanishi haqida ma'lumotlar keltirilib, turli qadimiy arxitektura naminalarida ishlatilgan mozaikalar solishtirilib o'rganildi. Kontent-analiz uslubidan foydalanilgan holda mozaika uslubi bilan bog'liq olib borilgan ishlar tahlilijihatdan ko'rib chiqilib kerakli ma'lumotlar va natijalar olindi.

Tayanch iboralar: Mozaika, mayolika, keramika, gumbazlar va fasadlar.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МОЗАИЧНОГО ИСКУССТВА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.

Аннотация. Приводились сведения о возникновении и развитии мозаичного искусства в Средней Азии, сравнивались и изучались мозаики, использовавшиеся в различных древних архитектурных номиналах. Работа, связанная со стилем мозаики с использованием метода контент-анализа, была проанализирована и получены необходимые данные и результаты.

Базовые фразы: Мозаика, майолика, керамика, купола и фасады.

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF MOSAIC ART IN CENTRAL ASIA.

Abstract. Information about the emergence and development of Mosaic Art in Central Asia was presented, and mosaics used in various ancient architectural naminas were studied in comparison. The work carried out related to the mosaic style using the content analysis method was analyzed and the necessary information and results were obtained.

Base phrases: Mosaics, maiolica, ceramics, domes and facades.

O'zbekiston Respublikasining istiqloлга erishishi xalqimizning tarixiy qadriyatlarini, ma'naviy merosini qayta tiklashga va ularni rivojlantirishga katta yo'l ochib berdi. Ayniqsa, asriy an'analarga ega bo'lgan tasviriy san'at turlariga o'quvchi yoshlarni jalb etish kata tarbiyaviy ahamiyatga egaligi bilan diqqatga sazovordir. Respublikamizning kelajakda buyuk mamlakatga aylanishi, jaxonning rivojlangan davlatlari qatoriga qo'shilishida xalqimiz madaniyati, ma'rifati, san'ati va manaviyatining roli beqiyosdir. Xalqimiz ma'naviyat va madaniyatini boyitishda tasviriy san'atning ham o'z o'rni bor.

Hozirgi davrda har sohada bo'lgani kabi tasviriy san'atda ham katta o'zarishlar bo'lmoqda. Tasviriy va amaliy san'at eng qadimiy va keng tarqalgan san'at turlaridan biridir. Ajdodlarimiz dunyoqarashini shakllanishida tasviriy va amaliy san'at muhim vazifalarni bajargan. Eng qadimgi odamlar bir-birlariga fikrlarini, munosabatlarini, istaklarini va shuningdek, turli xatti-harakatlarini chiziqqlar, oddiy formalar, primitiv tasvirlar orqali yetkazishga intilganlar.¹ Jahon tasviriy san'at xazinasidan munosib o'rin olgan mozaika san'ati O'rta Osiyo xalqlarining mushtarak badiiy merosi hamdir.

¹ O.Muinov "Rangtasvir" 2007 y. – 10b.

U qadimgi nodir arxitektura majmualarini ziynatlash bilan birga, mazkur majmualarni tarixi, o'sha davr muhiti holatini o'rganishga bo'lgan intilish, go'zallik to'g'risidagi tasavvurni ifodalashga ham xizmat qilgan. Turli san'atkorlar - xattot, rassom, me'mor va boshqalarning ijodi hamkorligida yaratilgan nodir binolar o'sha davr madaniy, ijtimoiy hayotini badiiy-estetik qarashlarini o'rganishda qimmatli manbalardan hisoblanadi.

Barchamizga ma'lumki, asosan, mozaika san'ati Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va O'rta Osiyo shaharlarida yuzaga keldi. O'rta Osiyoda mozaikaning asosiy vujudga kelishi VII-XIV asrlarga to'g'ri kelib, shu davrida barpo etilgan islomiy idoralarning bezatishda foydalanilgan. Mozaika asarlaridan ba'zilar nafaqat diniy balki, madaniy va siyosiy ishlar, taqiqlangan bir davrlardagi muhim tarixiy, milliy voqeliklarni namoyish qiladi.

Shunday qilib, mozaikaning rivojlanishini o'rganadigan bo'lsak, buni Samarqand yodgorliklaridan boshlasak hatto bo'lmaydi. Samarqand dunyodagi eng qadimiy shaharlardan biri, qadimgi So'g'diyona davlatining poytaxti. U 2,5 ming yoshda. XIV asrda u Tamerlan imperiyasining poytaxtiga aylandi. Buyuk hukmdor o'zining ulkan davlatining har bir burchagidan iste'dodli me'morlar, hunarmandlar, rassomlarni yig'ib, ularga yangi binolar qurishni buyurdi. Binolarni bezash uchun hunarmandlar o'sha yerning hunarmandchilik ustaxonalarida yaratilgan keramik plitkalar - mayolikdan foydalanganlar.²

Mayolika-kuygan rangli loydan tayyorlangan mahsulotlarning umumiy nomi. Plitkalar rangli loydan yasalgan, sirlangan, bo'yalgan va shundan keyingina pechda pishirilgan. Natijada, loy va bo'yoqlar bir butunga birlashadi va yorqin keramik olinadi. San'at sifatida mayolika qadimgi davrlarda Misr va boshqa Sharqiy mamlakatlarda ma'lum bo'lgan, bu yerda ko'pincha devorlarni bezash uchun rangli plitkalar ishlatilgan.

Samarqand, Buxoro, Xorazm shaharlaridagi binolarni qoplash uchun ishlatiladigan plitkalarining tarkibi noyobdir. Qadimgi shaharlarning har birida o'z san'at maktablari mavjud bo'lgan, zamonaviy restavatorlar to'liq takrorlay olmaydigan mayolika tarkibi ishlab chiqilgan. Zamonaviylikda tayyorlangan plitka namunalari bir necha yil ichida yo'qoladi, qadimgi mayoliklar 600 yildan ortiq va ular yorqin va suvli ranglarni saqlab qolishgan. O'zbekistondagi qadimiy binolarni qoplashda ishlatilgan keramik plitalarining rang sxemasi oltin va har xil ko'k ranglardir. Diniy binolar an'anaviy ravishda ko'k gumbazlar va fasadlar bilan bezatilgan, ularni osmonga yaqinlashtirishga harakat qilishgan, o'simlik bezaklari esa yerdagi jannat ramzi bilan bezatilgan.

Qadimgi me'morlar binolarning devorlarini qoplashda tosh mozaikadan foydalanganlar. Keramik plitkalardan bunday mozaikani yaratish texnologiyasi juda murakkab. Hali bo'yalmagan loy plita bo'laklarga bo'linib, har bir detalga qo'l bilan kerakli shakl va rang berilgan. Ba'zida ular hatto tegishli shaklni haykalga solib, sirlash va otishdan keyin jumboq kabi yig'ishdi. Tasavvur qiling, bunday murakkab texnologiyalar bilan bino qurilishi bir necha yillar davom etdi, masalan, Bibi Xonum masjidi 5 yil davomida qurilgan.³

Keling, birinchi navbatda Timur davridagi ushbu turdagi yodgorliklarning eng qadimiyini — Shahrisabzdagi Oq saroyini ko'rib chiqaylik. Shahrisabz Temurning vatani bo'lgan va u bu

² <https://www.livemaster.ru/topic/1073717-potryasayuschaya-mozaika-drevnego-uzbekistana>

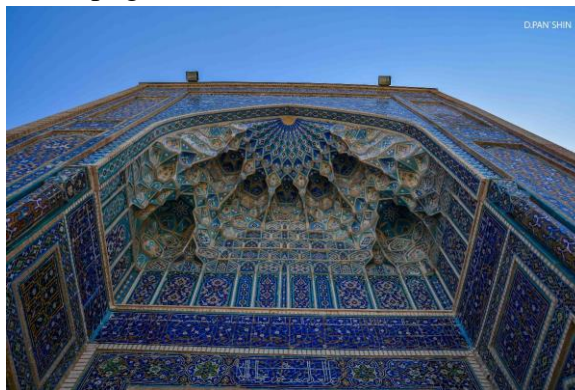
³ <https://www.livemaster.ru/topic/1073717-potryasayuschaya-mozaika-drevnego-uzbekistana>

yerda o'z davrining eng keng binosi bo'lgan ulkan saroy qurishga qaror qilgan. Saroy 1380 yilda qurila boshlangan va xorazmlik me'morlar tomonidan qurilgan. Abd-Ar-Razzoq-Samarqandning xabar berishicha, Xorazm ustalari baland saroy qurishgan, hozirda u Oq saroy nomi bilan tanilgan. Bu saroy va masjid podshoh hozirgacha qurgan eng ajoyib binolardan biridir.

Ushbu ulkan binodan faqat ustunlar va saroyning ulug'vor kirish qismining bir qismi saqlanib qolgan, uni Klavixo "baland darvoza" deb ataydi: "turli xil chiziqlar bilan bo'yalgan plitkalar bilan qoplangan g'isht kamarlari".

Oq sarayning me'moriy dekoratsiyasida turli xil texnikalar qo'llaniladi: g'ishtlarining katta mozaikasi, plitka mozaikasi va mayolika mavjud. O'yilgan mozaikada yetti rang mavjud bo'lib ular ko'k, yashil, qora, sariq, yashil, oq va oltin, mayolikda ko'k, to'q ko'k, to'q qizil, oq, g'isht qizil va oltin. G'isht mozaikasi asosan binoning yuqori qismlarida ya'ni u katta yozuvlar va diniy formulalarni burchak minoralarida stilize qilingan qo'l yozuvi bilan bajargan. Yonoq devorlari, ayniqsa, mayolika va eng nozik o'ymakor mozaikalar bilan bezatilgan. Bir qator gullar bilan bezatilgan naqshlar (masalan, paonia gullari) Eron gilamlarida o'ziga o'xshashliklarni topadi. Bezakning o'ziga xos nafisligi yonoq devorining yaqinidagi kompozitsiya bilan ajralib turadi.

Kompozitsiyaning markaziy qismi o'rtada lotus gullari tasvirlangan uch qismli murakkab medalyonni o'z ichiga oladi. Uzun bo'yli to'rtburchaklar shaklidagi bu markaziy medalyon yozuvlar bilan Friz bilan, ikkinchisi esa dumaloq gullar bilan o'ralgan. Temur davriga Turkiston shahrida Xo'ja-Ahmad-Yassaviy keng gumbazli masjidining qurilishi kiradi, bu aslida bitta binoda butun binolar majmuasi hisoblanadi, bu yerda masjid, xonaqa va Yassaviy maqbarasi kutubxona va boshqalar. Qurilishning boshlanishi, Zafarnomadagi ma'lumotlariga ko'ra, 1397 yilga to'g'ri keladi. Binoning quruvchilari va uning qoplamasini bajargan ustalar orasida eronliklar ham bo'lgan. Kichik qovurg'ali gumbaz tamburidagi olti burchakli mayolik plitkada bu Shams-Abd-al al asarining qurilishi degan yozuv topilgan.⁴

Temur davrining keyingi binolari Bibi Xonim ya Samarqand masjidi (1399-1403/4) hamda Go'ri Amir maqbarasi (1404-1405) faqat binolarning tashqi tomoni plitkalar bilan bezatilgan.

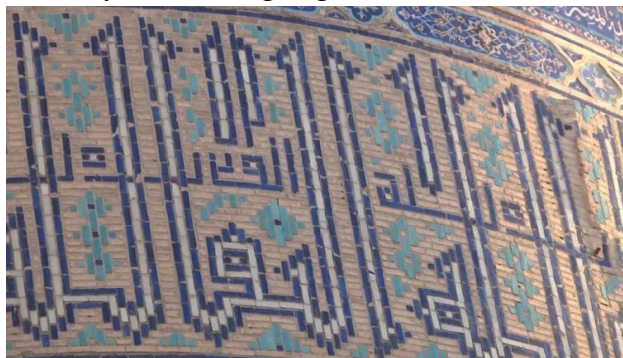
Ushbu ikkala binoning plitkali bezaklari o'zining ulug'vorligi bilan hayratga soladi, ammo bu yodgorliklarda bu ajoyib binolarning arxitekturasi, uning massalari, nisbatlari tomonidan ishlab chiqarilgan monumentallik va ulug'vorlik taassurotiga qo'shimcha hisoblanadi, Shohizinda maqbaralarida esa me'moriy bezak va u yaratgan estetik taassurot ko'pincha me'moriy shakllarning ta'siri ustunlik qiladi. Ushbu ikkala yodgorlikda, shuningdek, Yassavi masjidi va Shahrisabzdagi

⁴ Денике Б. П. Архитектурный орнамент Средней Азии. - Москва, Ленинград, 1939 г.

Oq saroy devorlarida stilize qilingan yozuvlar qo'yilgan g'ishtlardan mozaikaning katta rolini ta'kidlash kerak. Bibi Xonim maqbarasi mozaikalarida parallelogrammalar va romblardan geometrik shakllar butun tizimi asosan ko'k g'ishtlar bilan qoplangan.

Ushbu geometrik shakllar Turkuaz g'ishtlardan yasalgan kufik yozuvlar bilan to'ldirilgan. Tajribasiz ko'z ularni geometrik to'qishning umumiy tizimidan ajrata olmaydi va hatto arab tilini biladigan kishi ham bu nafaqat bezak elementlari, balki Alloh, Muhammad payg'ambar va dastlabki to'rtta xalifaning ismlarini o'z ichiga olgan yozuvlar ekanligini taxmin qiladi. Bu yerda yozuvlar tashviqot ahamiyatiga ega bo'lib, shuningdek Shahrisabzdagi Oq saroyining asosiy kirish qismidagi yozuvlar: "shohlik Allohga tegishli" va "Sulton yer yuzidagi Allohning soyasi", "Temurning o'zi", - deydi Yoqubovskiy.

1399 yilda boshlangan va 1403 yilda tugagan Temur davridagi ushbu ajoyib yodgorlikning Samarqanddagi Bibi Xonim masjidining plitkali qoplamalarini batafsil tahlil qiladigan bo'lsak u to'rtta binodan iborat bo'lib ulkan ansambl Temur tomonidan Hindistonga harbiy talonchilik orqali olgan mablag'lari evaziga g'alabali yurishini xotirlash uchun Samarqand va bosib olingan mamlakatlarning eng yaxshi me'morlari, tosh ustalari va rassomlari tomonidan qurilgan. Toshni tashish uchun Temur tomonidan hind yurishidan olib kelingan 90 ta hind fillari ishlatilgan. Temur qurilishni shaxsan o'zi boshqargan, uning yo'qligida qurilish boshqarmasi uning katta xotini Saroy-mulk-xonumga o'tgan. Bugungi kunda ushbu masjid uning nomi bilan nomlangan deb taxmin qilinmoqda, Bibi xonum ya'ni "katta xotin" degan ma'noni anglatadi. Masjid gumbazining tamburida arab tilida yozuv bo'lib, yozuv sirlangan g'ishtdan iborat.

Binoning rejasi M. E. Masson tomonidan tuzilgan. Arxitektura ansamblini tashkil etuvchi hozirgi to'rtta bino keng hovli atrofidagi tosh ustunlardagi yopiq galereyalar bilan bog'langan. Maqbara binosining plitkali dekoratsiyasida kvadrat va cho'zinchoq g'ishtlarning katta mozaikasida to'q ko'k, ko'k va oq ranglar ustunlik qiladi.

Samarqand mayolika, mozaika va tosh o'ymakorligi bilan bezatilgan qadimiy inshootlarga to'la shaxar. Masalan Go'ri Amir, Ulug'bek madrasasi, Tilla Kori madrasasi va boshqalar. Ushbu binolar YUNESKO xazinalari ro'yxatiga kiritilgan.⁵

Shuningdek nafaqat Samarqand balki Buxoro ham sharqona ertaklarning timsoli bo'lib, ushbu qadimgi shahar bir qarashda dastlab chang va kul rangga o'xshaydi, ammo unga yaqin kelib qaragan sari cheksiz osmonning ko'k rangi ko'z oldimizda paydo bo'ladi va uning fonida ibodatxonalarning Turkuaz gumbazlari va Azure mozaikasi ko'zga tashlanadi. Qadimgi odamlarning donoligi va tajribasi, sevgi va sadoqati, uchrashuvlar va ajralishlar mahalliy

⁵ <https://www.livemaster.ru/topic/1073717-potryasayuschaya-mozaika-drevnego-uzbekistana>

hunarmandlarning bajargan mozaikasida mujassam bo'lgan. Mozaikalarga qarab, biz qanday qilib oddiy odamning qo'llari bu mo'jizani yaratishga muvaffaq bo'ldi? - deb hayratlanishimiz mumkin.

Buxoroda mayolika, mozaika va tosh o'ymakorligi bilan bezatilgan qadimiy inshootlarga misol tariqasida Mir Arab madrasasi, Kalon Masjidi, Xo'ja Zaynitdin masjidi, Chor Bakir masjidi. XVI asr Buxoroning me'moriy yodgorliklaridagi mozaika plitka bezaklari ham juda qiziq qilib ishlangan. Balyand masjidida yashil va ko'k olti burchakli plitkalardan yasalgan panellar saqlanib qolgan bo'lib, ularning qolgan rasmlari oltin rangli o'simlik bezaklari bilan bezatilgan. Plitka mozaikasi bilan ishlangan mehrobi uslubi jihatidan Kalon masjidining mehrobi bilan mutlaqo o'xshashdir, bu Balyand masjidining qurilishi XVI asr o'rtalariga to'g'ri keladi.⁶

XVI asrning ikkinchi yarmida qurilgan Xo'ja-Zaynitdin masjidida faqat panellar plitkalar bilan bezatilgan. Ammo plitka mozaikasi bilan bezatilgan bu panellar ijro mahorati va bezakning tabiati bilan katta qiziqish uyg'otadi. Hammasi bo'lib 16 ta panel mavjud. Ushbu panellarning oltita turini hisoblash mumkin; ko'pchilik turli o'lchamdagi va turli rangdagi sir bilan qoplangan yulduzlar va eng oddiy geometrik shakllar ko'rinishidagi katta va kichik plitkalar bilan bezatilgan bo'lib, ularning kombinatsiyasida plitka mozaikasini ko'rish mumkin. Sirlarning ohanglari: oq, ko'k, quyuq sariq, yashil, ko'k-binafsha, vaqti-vaqti bilan och marganets bulutli pushtini tashkil etadi. Uchta panno sefaidda davridagi Eron gilamlari ifodalashi mumkin bo'lgan kompozitsiyaning plitkali mozaikasi bilan bezatilgan.

Buxoro yaqinidagi Chor-Bakr me'moriy ansamblidagi gumbazlarning portallari va barabanlarida yana bir plitka bezaklarini (asosan yozuvlarni) o'rganadigan bo'sak, Plitka bilan ishlov berish Mir Arabnikidan pastroq. Peshtokni o'rab turgan ramkada g'ishtlardan mozaika texnikasi bilan qoplangan geometriyalashtirilgan yozuvlarni ko'ramiz, timpanumda esa arklar Mir Arabdagi timpanum mozaikasi kompozitsiyasini eslatadigan mayolik plitalardan yasalgan bezak kompozitsiyasini ko'ramiz. Xon madrasasi ham g'ishtlardan yasalgan mozaikalar bilan bezatilgan, mayolika timpanumda arklar juda yomon saqlanib qolgan.

Buxoroda binolar chizmalari va mozaika bezaklarning chizmalari va eskizlari topilganligi (Toshkentdagi O'zbekiston san'at muzeyi uchun sotib olingan) tufayli biz endi plitka, xususan, mozaika bezaklarni bajarishda ishning ketma-ket bosqichlari haqida tasavvurga ega bo'ldik.

Shunday qilib mozaika san'atini shakllanishi va rivojlanishi O'rta Osiyo davlatlarining ham o'rni beqiyosdir. Yuqoridagi keltirilgan namunalarda butun dunyo xalqlari e'tiborini tortib kelmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi.

San'at o'z vositalari yordamida dunyoni tan olish, insonda ma'naviy sifatlarni shakllantirish, ongli sezgilarni, dunyoqarashni kengaytirish bilan chegaralanmaydi, balki qobiliyat va iqtidor kabi ta'limiy sifatlarni ham uyg'unlashtiradi. San'at asosida badiiy jismlar orqali tevarak atrofdagi, hayotda yuz berayotgan barcha narsalarni haqqoniy tasvirlash kabilarda o'z ifodasini topadi.

Yuqorida qayd qilinganidek, mozaika asarlarida ham kelgusida insonning ish faoliyatida yangi shakldagi estetik xususiyatlar tarkib topishi bejiz emas. O'zbekiston hududida qadimdan yaratilgan asarlar ichida faqat haykaltaroshlik, amaliy san'at namunalari balki ko'p sonli devoriy sur'atlar, mozaikalar ko'zga tashlanib, o'z jozibasini bilan barchani o'ziga maftun etganligi sir emas.

⁶ Денике Б. П. Архитектурный орнамент Средней Азии. - Москва, Ленинград, 1939 г.

Bunday noyob san'at asarlarining ko'pchiligi yo'qolib ketgan bo'lsada, Samarqand, Buxoro, Shaxrisabz va Xorazm shaxarlaridagi saqlanib qolgan obidalarimiz barchamizga o'z davrining maishiy hayotidan ko'pgina sir-sinoatlar haqida so'zlab berishga qodirligi haqida shubhamiz yo'q.

REFERENCES

1. Денике Б. П. Архитектурный орнамент Средней Азии. - Москва, Ленинград, 1939 г.
2. Nilsen V.A. Arxitektura Sredney Azii V-VIII vv. T., 2000.
3. Po'latov X.Sh. O'zbekiston arxitektura yodgorliklari. T., 2003.
4. Uralov A.S. O'zbekistonning o'tmishdagi jamoat binolar arxitekturasi. Sam., 2006.
5. Nozilov D.A., Uralov A.S. O'rta Osiyo me'morchiligi tarixidan lavxalar. T., 2004.
6. <https://www.livemaster.ru/topic/1073717-potryasayuschaya-mozaika-drevnego-uzbekistana>